

תוכן הפרקים

מבוא.....	10
פרק א' – האם יש מצוה לזכור מה שלומדים?	17
פרק ב' – למה צריך עצות לזכור?	19
פרק ג' – בהירות בלימוד.....	21
פרק ד' – לפרט את הדברים.....	25
פרק ה' – התפעלות מהלימוד.....	29
פרק ו' – להמחיש את הלימוד.....	33
פרק ז' – להשתוקק ללימוד הנושא הבא.....	37
פרק ח' – לימוד ד' פעמים.....	39
פרק ט' – סיכומים.....	54
סיכום צורת הלימוד.....	59
פרק י' – חזרות.....	63
פרק י"א – שמחה.....	83
פרק י"ב – זהירות מדאגה ומחשבות טורדות.....	86
פרק י"ג – יראת שמים ומידות טובות, ותועלתן לזכרון..	91
פרק י"ד – האם בן תורה צריך לעבוד על תיקון המידות?	95
פרק ט"ו – בלימוד המוסר, ותועלתו לזכרון.....	102
פרק ט"ז – תפילה.....	109
פרק י"ז – שמירת העינים.....	113
צורת לימוד המשנ"ב.....	117
כיצד להצליח במבחן?.....	122
למען תזכרו חלק ב'.....	131

פרק ד' – לפרט את הדברים

הנה בפרק הקודם נתבאר שבשביל לזכור יש להבין את הדברים היטב, ובלא הבנה טובה לא שייך לזכור. ולאחר ששורש העניין נתבאר, יש להביא עצה טובה וחשובה שיכולה מאד להועיל ולשפר את ההבנה וממילא לזכירת הלימוד, וזהו שלב נוסף בצורת הלימוד שיהא ביתר בהירות, והרבה גדולי ישראל למדו כך; ומי שלא יסתפק ללמוד באופן שנתבאר בפרק הקודם אלא ילמד גם בדרך שיתבאר עתה, יוסיף לראות ברכה בלימודו - יבין מאד טוב ויזכור יותר טוב.

לפרט את הדברים

והענין הוא, שלבד ממה שהלומד רואה שמבין את לימודו היטב, והוא ברור לו, יש לו לפרש את פרטי הדברים. לא רק להבין הבנה פשוטה ולהמשיך הלאה, אלא לפרש כל דבר, ולפרק את הדברים היטב.

ויש לעשות זאת גם בהבנת המילים, וגם בהבנת המשפט [כאמור בפרק הקודם לענין הבנה גרידא].

לפרש את הרקע

ועוד יש להוסיף, שלא להסתפק בפירוש הדברים המילים והנושא כנ"ל, אלא לפרש גם את הרקע שלו. כאילו אנו באים לפתוח את הנושא פעם ראשונה בחייו.

דוגמא להנ"ל

וניתן דוגמא לדבר: הלומד את המשנה במסכת שבת (עג.) העוסקת בל"ט מלאכות האסורות בשבת, וזה לשון המשנה: "אבות מלאכות ארבעים חסר אחת, הזורע והחורש והקוצר המעמר" וכו'. הנה הלומד קורא את המשנה, וממילא מבין שמדובר במלאכות האסורות בשבת, ורק מפרש בפה: מלאכות האסורות בשבת הם הזורע [ומבין - מעשה זריעה בקרקע], 'החורש' [ומבין - פעולת החרישה בקרקע], 'הקוצר' [ומבין - קצירת התבואה]. אכן אין זה מספיק. שבשביל שהדברים יהיו מובנים כל צרכם וברורים היטב וגם יחדרו לרבדים העמוקים של המח - כדי לזכרם, יש לבאר את העניין באופן מלא.

לכן בדוגמא הנ"ל יפרש בפיו כך: "בשבת קודש התורה אסרה לנו לעשות מלאכות. וכתוב כאן במשנה שמספר המלאכות האסורות בשבת הם ארבעים חסר אחת, דהיינו שלושים ותשע. והלשון במשנה הוא 'אבות מלאכות' משמע שאלו רק האבות, אבל יש להם תולדות, שהם לא כתובים במשנה, אבל כאן מתבאר השורש שלהם. ואלו הן המלאכות: הזורע, דהיינו אדם הלוקח גרעינים, ורוצה שיצמחו לו, ומניח אותם באדמה, פעולה זו נקראת מלאכת זורע והיא אסורה בשבת". וכן על זה הדרך בכל דבר - לפרש את הרקע של הדברים [כמו בהנ"ל: 'בשבת קודש התורה אסרה לנו לעשות מלאכות'...], ולפרש היטב כל מילה [הזורע, היינו אדם הלוקח גרעינים...]. ולבאר כל משפט [כתוב כאן במשנה שמספר המלאכות האסורות בשבת הם ארבעים חסר אחת, דהיינו שלושים ותשע].

פרק ה' – התפעלות מהלימוד

אחר שנתבאר הדרך ללמוד ולהבין את הלימוד באופן המועיל לזכרון, עתה יש להגיע לשלב נוסף שיועיל לזכירת הדברים, והוא "ההתפעלות".

קושיית החפץ חיים

ה'חפץ חיים' הקשה קושיא עצומה. מבואר במשנה מסכת אבות (פ"ב מ"ח) שרבן יוחנן בן זכאי היה הולך ומונה שבח תלמידיו. ואת רבי אליעזר בן הורקנוס שיבח שהוא "בור סוד J- מחופה בסיד] שאינו מאבד טיפה". דהיינו הוא זוכר את כל תלמודו. ומקשה החפץ חיים (ח"ה על התורה פרשת שלח), מה השבח בזה, הרי זכרון זהו כשרון ומעלה שה' חנן אותו, ומה יש לשבחו בכך (ולהבדיל אף אצל הגוים יש שהם בעלי זכרון עצום), והרי במסכת אבות באו למנות מידות טובות שיש לקנותם כגון ע"י הרגל וכיו"ב, ואם כן מה שייך לשבח על זיכרון בכלל ענייני מידות טובות שבידי האדם לקנותם?

התירוץ

ותירץ החפץ חיים, שאכן באמת גם כח זכרון הוא מעלה הנקנית. והוסיף לבאר במתק לשונו: "זכורני, שבעיירתנו היה זקן אחד שסיפר בזקנתו מה שראה בילדותו, איך שקיסר רוסיא עבר דרך העיירה לפני שבעים שנה. והנה תיאר הזקן את התמונה המרהיבה עין: שהעגלה היתה רתומה לשני סוסים לבנים, והנהג היה לבוש מדי צבא עם כובע מרובע חבוש לראשו; אף תיאר מראה הנהג עם לחייו האדומות איך שישב על דוכנו עם המושכות בידו, ועוד סימנים מובהקים כאלה. וכה עמד לו לזקן כח זכרונו זמן רב של שבעים שנה. הרי שהזקן הזה שזכר בזקנתו כל הפרטים של החגיגה ההיא, עת עבר הקיסר דרך העיירה, הוא רק מפני שילדות היתה בו אז והשתוקק בשעת מעשה לראות את הקיסר והדבר נחרת בלבו בילדותו עד שלא שכחו אפילו בזקנתו". כיצד אותו זקן זכר כל פרטי הקיסר שראה בילדותו, משום שחיכה והשתוקק לראות את הקיסר, וכשראה אותו היה משתומם ומתפעל.

וממשיך החפץ חיים ואומר: אם יגש אליך אדם ושאל אותך: 'האם ראית את בני כאן ברחוב?' ובאמת ראית אותו כמה פעמים עובר לידך, אבל לא תזכור זאת ותאמר 'לא ראיתי', ולמה, מפני שלא שמת לב לכך כי לא היה במעייך לראות את בנו. הרי שמידת הזכרון משתנה לפי הרצון של האדם לראות ולדעת את הדבר ההוא, וכמה שיותר משתוקק לכך ומתפעל כשרואה את הדבר, כן זוכר אותו יותר.

ומיישב החפץ חיים, שמעשה מובן השבח על רבי אליעזר בן הורקנוס, שהזכרון אצלו לא נבע מכשרון סתם אלא שהיה נותן לבו לכל דבר בתורה ומצפה ומשתוקק לו השתוקקות גדולה, וע"י זה לא שכח כלום מתלמודו וזכה להיות בור סוד שאינו מאבד טיפה. וזהו השבח הגדול. ולכן הובא זאת במסכת אבות עם שאר מידות טובות משום שהכסיפה וההשתוקקות לדברי תורה היא מידה הנקנית ע"י עמל ויגיעה, ובאפשרותנו להגיע לכך.

כיצד מתפעלים

ועתה השאלה היא כיצד זוכים להגיע למעלה זאת של השתוקקות והתפעלות מכל מה שלומדים.

פרק ז' – להשתוקק ללמוד הנושא הבא

לעיל נתבאר דרך לזכור את הלימוד, והוא ע"י ההתפעלות מהלימוד; ונתבאר שם דרך להגיע להתפעלות, ע"י שמתבונן ורואה מה החידוש בדבר. וכאן נביא דרך נוספת להגיע להתפעלות, וגם זה מועיל לזכרון:

לפני שמתחיל ללמוד, יש לעבור על הסוגיא [או ההלכה] פעם אחת במהירות 'מלמעלה', לראות את הנושא המדובר ומה הנידון בערך, ואז לעצור, ולהשתוקק בלב לרצות לדעת את הנושא הזה, ולדעת מה דנו עליו, ומה הדין בו להלכה.

על ידי כמיהה והשתוקקות זו מתפעלים מהלימוד יותר, וממילא זוכרים את הדברים יותר. וגם לענין ההבנה, בכוחה של השתוקקות זו לפתוח את הלב לקלוט את הלימוד ולהבין אותו טוב יותר.²⁰

וניתן דוגמא לכך: כשהלומד בא ללמוד תחילת מסכת ראש השנה, יראה את המשנה הראשונה בתחילת המסכת, ויעבור על הדברים בעיניו לראות בצורה כללית במה עוסקת המשנה. ויקרא בעיניו במהירות [בלי להתעכב על פרטי הדינים שבה]: "ארבעה ראשי שנים הם, באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים, באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה, רבי אלעזר ורבי שמעון אומרים באחד בתשרי. באחד בתשרי ראש השנה לשנים ולשמיטין וליובלות לנטיעה ולירקות. באחד בשבט ראש השנה לאילן, כדברי בית שמאי, בית הלל אומרים: בחמשה עשר בו". הנה בלא להיכנס כלל להבנת הדינים שבמשנה, רואה הוא שהמשנה עוסקת בענין ראש השנה, ושיש כמה סוגי ראשי שנה ויש בהם נפקא מינא לכמה ענינים. ואז שווה ומתבונן לעצמו: "יש מושג ראש השנה! דהיינו תחילת השנה. ויש בזה נפקותא להלכה בכמה דברים במה שעתה הוא תחילת השנה, כפי שהבנתי קצת 'מלמעלה'. ובאמת מעניין אותי לדעת, לאלו דברים יש ראש השנה? הלא עד היום ידעתי שיש ראש השנה אחד ויחיד - בתחילת השנה, ביום שתוקעים בשופר, והוא נקרא "ראש השנה"! ומהו עוד 'ראשי שנים' שנראה שהמשנה באה ללמד אותנו כאן? מעניין! גם מעניין מאד, לאלו דברים יש נפקא מינא בראשי שנים אלו? וגם מעניין אותי לדעת באלו ימים חלים אותם ראשי שנה??"

כך וכיוצא בזה, הלומד יתבונן בנושא שעומד ללמוד עתה, וישתוקק מאד לדעת את הפרטים בענין ההוא. וכשלומד גמרא - ישתוקק לדעת מה המשא ומתן בדין זה. וכן אם לומד הלכה - הלומד עורך ונכסף לדעת מה ההלכה בדין פלוני. לדוגמא אם בא ללמוד הלכות ערב פסח, והנושא הפרטי עומד ללמוד הוא אם מותר לעשות מלאכה בערב פסח, מתבונן לפני הלימוד בענין זה: 'מה הדין לעשות מלאכה בערב פסח, מותר או אסור? ובאמת למה שיהיה אסור? נכון שיש איסור מלאכה לפני יום טוב, כמו שיש לפני שבת כמבואר בסימן רנ"א, אבל האם יש איסור מלאכה מיוחד לפני 'ערב פסח'? מעניין מהו? אני מוכרח לדעת את

הוספות ועיונים

²⁰ ויתכן שמטעם זה נהג רבינו המאירי בחיבוריו להקדים לפני כל קטע את נושא הענין, וכמו שכתב בהקדמת חיבורו: ואסדר בזה החבור גם כן לגלות בראש כל סדר כונת הסדר וכו' ובראש כל מסכתא כונת המסכתא וסדר פרקיה... וכן בראש כל פרק כונת הפרק וחלקיו ובכל משנה ומשנה כונתה גם כן.

פרק ט' – סיכומים

לאחר שהלומד גמר את הענין והוא ברור לו ושינן אותו כמה פעמים, יש לעשות את ה'מכה בפטיש' (מלאכת ה'גמר'). והוא הסיכום.

ועלינו לבאר כיצד מסכמים, את מה אמורים לכלול בסיכום ומה לא, ואיך מתמצתים. וחשוב לציין, שנושא זה של הסיכום, אינו שייך בדוקא לחזרות, וגם אינו קשור בדוקא לזכרון, אלא הוא ענין יסודי ומהותי בכל הלימוד, שמי שיודע לסכם טוב, הלימוד שלו טוב, הלימוד שלו ברור ומסודר, והלומד יוצא עם דברים ביד. "ותלמודו בידו".

הצורך בסיכום

הנה אחת הסיבות שאנו לא זוכרים את הלימוד, אף שהבנו את הדברים טוב, זהו מפני שהלימוד לא בא בתור תמצית דברים, אלא בתור משא ומתן, ועלינו להוציא מתוכו את המסקנות. ובשביל לזכור - חייבים לדעת מסקנות, כי המח קולט סיכומי ידיעות - הרבה יותר מאשר דיונים ומשא ומתן. ולכן אפשר לראות לפעמים, שהלומד קם מהספר, לאחר שלמד תוספות אחד ארוך משך שעתיים, ושואלים אותו מה למדת? ואינו יודע להשיב, חוץ מכמה ידיעות קלושות. כיצד זה קורה? לאן נעלם כל מה שלמד? ועוד יותר, יתכן ששואלים אדם בסוף היום - מה למדת כל היום? ואינו יודע למצוא ולומר כמעט שום דבר, והכל אצלו לוטה בערפל. ולמה? מפני שלא הפנים את הדברים, דהיינו לא תימצת וסיכם אותם בראש; וכך הוא יוצא מהלימוד כשאין דברים ברורים בידו. ונבוא חשבון: ומה אם היום בעת הלימוד - בעודו עומד ונראה סמוך ללימוד, אינו זוכר מה שלמד, היום! אז איך יזכור בעוד שבוע, וכל שכן בעוד חודש ובעוד שנה. לכן בשביל לזכור, צריך תחילה לסכם את הדברים, לצאת עם דברים ברורים ביד.

המקור לסיכום

וענין זה שהזכרון צריך קיצור, מקורו בחז"ל, כפי שאמרו בגמרא (פסחים ג'): "לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה" ופירש"י "לפי שמתקיימת גירסא שלה יותר מן הארוכה". וכן אמרו בספרי (ריש האזינו, עה"פ יערוף כמטר לקחי) "לעולם הוי אדם כונס דברי תורה כללים, שאם כונסן פרטים מיגעים אותו ואין יודע מה לעשות". וזה לשון המאירי (סוף הוריות): "כלל גדול בלימוד: שידע התלמיד לאחר ששנה מה שעלה בידו מכל מה ששנה, ויסמוך על הכללים שיצאו לו משם על פי קבלת הרב הראוי לסמוך עליו, וחפץ ה' בידו יצלח אמן"⁴⁸.

סיכום הוא בתוספת על החזרות

והנה לעיל בפרק הקודם נתבאר שבשביל להבין ברור את הלימוד ולהפנימו, יש לחזור עליו ד' פעמים [היינו לימוד ראשוני ועוד ג' פעמים]. ויכול הקורא לדמה שכלימוד ד' פעמים כבר נחשב שסיכם את הלימוד, ובזה די לו לזכור את הלימוד באופן ברור. אבל באמת אין זה כך. עדיין חסר שלב נוסף, בו הופכים את הלימוד למסוכם.

הוספות ועיונים

⁴⁸ פירוש דבריו: על הלומד לסכם את מסקנות הסוגיא, ולעשות מהם כללים. וכשלמד וסיכם באופן נכון, על פי מה שלימדו רב הגון, יוכל לסמוך על כללים אלו הלכה למעשה. ועל ידי לימוד באופן זה יעלה ויתעלה ויצליח בלימודו, אמן.

פרק י' – חזרות

הקדמה לנושא החזרות

הנה אם נרצה להגדיר את עניין ותועלת החזרות, נאמר שהחזרות הם 'הצפת הדברים'. כלומר דרך כל ידיעה שהאדם קולט הוא, שהידיעה הולכת ונעלמת אט אט במסתורי המח; ועל כך באה החזרה ומציפה את הידיעה ומביאה אותו למול עיני המח – וזהו זכירת הדבר.⁵³

והתועלת הנ"ל של החזרות, ידועה. אך פחות ידועה היא התועלת האחרת, והיא שהצפת הנלמד מעמיקה את זכירתו יותר, כך שהדבר נשמר למשך זמן ארוך הרבה יותר ממה שהועילה חזרה קודמת. לכן אם חזרה עכשווית [שתועלתה כדי שלא ישכח את הדבר] – נצרכה לאחר שבוע, הרי שחזרה הבאה שלאחר החזרה הנוכחית יכולה להעשות לאחר ג' שבועות. אך אם הלומד יאחר את זמן החזרה הראוי [כגון בפעם הראשונה – לאחר יותר משבוע, או בחזרה הבאה – לאחר יותר מג' שבועות], יפסיד את תועלת החזרה העיקרית, ויצטרך ללמוד את הדברים כמעט מחדש.

והנה היות וחלק גדול ממטרתנו בבאור דרכי ושיטות הזכרון הוא להתאים את דרכי הזכירה כפי צורת הלימוד הנהוג בזמננו, וכתבאר לעיל בפרק ב', וכבר נתבאר שם שלעומת ריבוי כמות הלימוד שלפנינו, אנו מוכרחים למצוא דרכים למעט בחזרות ומאידך להשביח את איכות החזרה, על כן עלינו לדעת מהו הזמן הכי מאוחר שאפשר לחזור על הלימוד, וגם איך לעשות שהחזרה תהיה איכותית ומשמרת את הדברים, וכך נמצא שחוזר כמה שפחות, וזוכר כמה שיותר; והזמן שבנתיים יישאר לנו לקניית לימודים חדשים.

ובפרק הנוכחי יתבארו זמני חזרות אלו.

וישנם ב' דרכים עיקריים לזמני חזרות מובחרים: דרך אחת היא ע"י חזרה אחת בכל תאריך חזרה,⁵⁴ אלא שבאופן זה שחוזר פעם אחת בכל תאריך יש צורך במעקב מסודר ומדוקדק על כל נושא שלומד – לדעת מתי נלמד ומתי זמן חזרתו הבאה, כי עיקר פעולת זכרון זו נעשית ע"י חזרה עקבית ומסודרת. דרך שניה היא ע"י חזרה ג' או ד' פעמים בכל עונת חזרה, ואז אין הלומד צריך לעשות מעקב מדוקדק אלא רק לשים לב שלא יעבור זמן רב מהחזרה הקודמת, וזה כבר יועיל לו שלא ישכח את הלימוד, כי חזרה הנעשית בו במקום כמה פעמים מעמיקה מאד את ידיעת הדברים ומחדירה אותם לרבדים עמוקים במח, וכך זוכרים אותם היטב לטווח ארוך; ואז גם אם מרחיק קצת את זמן החזרה אין הפסד כל כך, שכיון שהדברים נשרשו אצלו עמוק, הרי שע"י חזרה קלה פעם ופעמיים מציף אותם בחזרה, ושוב ע"י כמה חזרות נוספות זוכר אותם לטווח ארוך. וכל זה יתבאר בפרטות להלן.

דרך לימוד א' – חזרות בזמנים קצובים

תועלת החזרות

בעצם תועלת החזרות, שהם הם המשמרים את הלימוד, לא נרחיב בכך, שהלא זה מבואר בהרבה מקומות בחז"ל, שיש מהאמוראים שהיו חוזרים על תלמודם כל שלושים יום (ברכות

הוספות ועיונים

⁵³ ואין המדובר כאן משאר תועלות שבחזרות, כגון הבנת והעמקת הדברים יותר, שאיננו עוסקים בזה עתה, ונתבאר מזה קצת לעיל בתחילת פרק 'לימוד ד' פעמים' ע"ש בהערה 21; אלא כאן מטרתנו לבאר את צורת החזרות המועילה דוקא לזכרון.

⁵⁴ לבד מהלימוד הראשון שהוא ד' פעמים בשביל הבהרת הלימוד, כנתבאר לעיל בפרק 'לימוד ד' פעמים'.

זיכרון הרבה יותר גבוהה מפעם קודמת, כך שפעם הבאה יוכל לחזור בעוד זמן רב - הרבה יותר מקודמו.

חזרה ראשונה

ועתה נבאר את זמני החזרות בפועל, ונוסיף לבאר מקורותיהם מחז"ל.

חזרה ראשונה צריכה להיות למחרת יום שלמד בו. ומקור נפלא לחזרה זו בגמרא (קידושין ל.) שר' חייא בר אבא לא היה אוכל בבוקר עד שחזר עם בנו מה שלמד אתמול. ומבואר בזה הסוד שלימוד ביום המחרת יש בו תועלת לנלמד אתמול.⁶¹ וכה כתב התפארת ישראל (אבות פ"ב אות קט): הוי שקוד ללמוד תורה, שאם לא יתמיד לחזור בכל יום לימודו שמאתמול, תקדם יציאה להויה (פי' ישכח לפני שילמד דבר חדש), ולא ישתרש הענין בלבו היטב, ולכן אמר הוה שקוד ללמוד תורה. עוד כתב התפא"י (שם פ"א בועז): ובבוקר תיכף ומיד לקומ, שוב יחזור על לימודו של אתמול איזה פעמים, ויהיה ככותב על נייר חדש שלא ימחק כל כך מהרה.

חזרה שניה

אח"כ יש לחזור לאחר כשבוע. ומצינו כזאת בדברי הגמרא (עירובין מ:): אמר רבה, איבעי לן, בר בי רב דיתיב בתעניתא במעלי שבתא, מהו לאשלומי וכו'. ומדוע התענו התלמידים בערב שבת, ביאר המאירי (מגן אבות ענין כ"ג) שהיה דרכם שהיו מזרזים עצמם ומקבלים תענית עליהם בערב שבת שהוא יום אחרון בשבוע, כדי לחזור בינם לבין עצמם תלמודם שלמדו בשבוע זה בפני רבותיהם.

חזרה ג'

חזרה הבאה לאחר כשבועיים. וכפי שכתב התפארת ישראל (אבות א א): ואחר שבועות שתים שוב תנסה את עצמך, אם עוד תזכור הכל או קצת מהעניין. וכשתצטרך, תשקיף תשוב קצת בספר ותשוב לחזור בעל פה.⁶² (עכ"ל).

חזרה ד'

חזרה הבאה לאחר כחודש. מקור לזה מהגמרא (ברכות לח: פסחים סח: ועוד) שמובא על כמה אמוראים שהיו חוזרים על תלמודם פעם בשלושים יום.⁶³

הוספות ועיונים

⁶¹ ודוקא מלאחר 12 שעות ולא לפני כן, כפי שמבואר להלן (עמ' 74 תחת הכותרת 'חזרה למחרת'). עד סוף היום. אך למחרתיים (מהלימוד הראשון) כבר הלימוד אינו רענן בראשו. ויסוד זה לחזור שוב לא יאחר מהיום שלמחרת, מבואר בגמרא סנהדרין (לה.), דשם בסוגיא נתבאר דצריך הלנת דין בדיני נפשות, ובשביל זה אין דנין בערב שבת, והקשו בגמרא שידונו בער"ש ויגמרו ביום ראשון, ותיצו שיבא לשכוח טעמי הדברים אחרי שני ימים, ואחר יום אחד אין שוכחין, דהא בכל דיני נפשות דנין יום אחרי זה, אבל שני ימים אי אפשר לזכור [ומבואר שם ברש"י דסברא אי אפשר לכתוב]. ומפורש בגמרא דאחר שני ימים שוכחים, ואחר יום אחד לא, וזה מיירי כבר מהגדולים בישראל, דהא הם סנהדרין של כ"ג שדנים דיני נפשות, ומה נענה אנו אבתריהו...

⁶² פירוש דבריו: יש לחזור לאחר שבועיים, ואם יש צורך אפשר לראות בספר, אך אחר החזרה מתוך הספר - שוב יש לומר את הדבר בעל פה.

⁶³ ובגמ' ברכות (שם) אחד האמוראים השווה אמורא פלוני לאמורא אחר, תמה עליו ר' זירא כיצד אפשר להשוות ביניהם, והלא הוא חוזר על תלמודו כל שלשים יום והוא לא חוזר!

דרך לימוד ב' – דרך קלה ופשוטה לחזרות איכותיות

צורת חזרות נוספת, שדרוש בה פחות מעקב אחר החזרות

חזרה כפולה ומכופלת מועילה יותר

לעיל נתבאר צורת חזרה אחת, והיא על ידי שמירת הלימוד בכל עת לפני שישכח, ועם הזמן לאחר כמה חזרות - הלימוד נקבע היטב במח, ואז גם ממילא אפשר להרחיק את זמני החזרות אלו מאלו מאד, שכבר יודע את הדברים ורק חוזר עליהם מידי פעם לשמר אותם שלא ישכחם. אמנם לימוד על פי שיטה זו דורש מעקב תמידי אחר החזרות, ושלטיה בזמני החזרה מסודרים. ומאידך ישנה דרך נוספת של חזרות, והיא דרך נוחה וקלה בלי צורך במעקב תמידי, ולא עוד אלא שהיא מעולה מהדרך הראשונה. ודרך זו היא לימוד חזרתי באופן מיידי בכל פעם. דהיינו לחזור על כל לימוד ד' פעמים, בכל עת חזרה. [נראה לעיל בפרק 'חזרה ד' פעמים' שנתבאר בהרחבה צורת לימוד ד' פעמים. ובלימוד בפעם הראשונה אין הבדל בין דרך לימוד א' לדרך לימוד ב', שגם לדרך הראשונה צריך לשנן בתחילה ד' פעמים, וכאמור בפרק הנ"ל, ומקורו מהגמרא עירובין דף נ"ד, ותועלתו היא להעמקת ההבנה ולזכירה; וההבדל הוא בשאר החזרות, שלדרך ראשונה די בלימוד אחד כל פעם בכל עת חזרה, ובדרך שלפנינו ד' פעמים בכל פעם].

התועלת שבצורת חזרות אלו הוא שהלימוד נקבע עמוק עמוק במח ולא במהרה הוא יוצא, ולא עוד אלא שהלומד חי את הדברים יותר מאשר בחזרות על פי האופן הראשון.

וזמני חזרות אלו יכולים להיות יותר רחוקים מזה לזה מאשר בדרך לימוד ראשונה, שהיות וכל לימוד כזה – של ד' פעמים – רב כחו ומשתרש היטב אצל הלומד, אזי גם אם הלימוד הבא נעשה קצת רחוק מזמן הלימוד הקודם באופן שכבר שכחו הלומד, הרי שע"י לימוד אחד או שניים שוב יצוף ויעלה לו מה ששכח, והשלמת ד' פעמים תעמיק את הדברים ויזכרם לטווח ארוך.

ולכן, בסוג חזרות זה, לאחר הלימוד הראשוני אפשר להרחיק את הלימוד הבא בכמה שבועות, ואז לחזור עליו ד' פעמים; ואת הלימוד הבא יכול להרחיק הרבה יותר. לדוגמא: אם הלימוד השני היה לאחר כשבועיים מהלימוד הראשון, הרי שהלימוד השלישי יהיה לאחר כחודש [מהלימוד השני]. והלימוד הבא לאחר כג' חודשים. וכן על זה הדרך, עם הזמן אפשר להרחיק מאד את זמני החזרות. ובסדר לימוד זה של ד' חזרות כל פעם, אין זמני חזרות קצובים, והעיקר הוא שיהא באופן שעדיין הלומד מונח בדברים; והמבחן לדעת עד מתי אפשר להרחיק את זמן החזרה הוא שכאשר משנן את הלימוד פעם ופעמיים, הלימוד די ברור לו. אך אם לומד פעם ופעמיים ומרגיש שהלימוד כמעט כחדש, נמצא שכבר עבר זמן רב מאז שלמדו, ויש לו לצמצם את זמני חזרותיו.

ויסוד שיטה זו הובא בכמה ספרים, ומהם בספר אור לציון חכמה ומוסר (עמ' סב), וזה לשונו: כדי ליזכר את הלימוד יש לחזור על מה שלמד באותו יום עצמו כמה פעמים, ולאחר זמן יחזור עוד פעמים מספר, עד שיחקקו הדברים במוחו בצורה טובה. (עכ"ל). כי הכלל הוא: ככל שהדברים מובנים ביתר בהירות, וככל שמעמיק בהם יותר, זוכרם לטווח ארוך יותר; וכאשר חוזר עליהם כמה פעמים ביחד, הם מובנים בבהירות גדולה, וגם נכנסים לראש מאד חזק, וכך יוכל להרחיק את החזרה הבאה יותר.

והרבה גדולי ישראל למדו בדרך זו.

לאחר שנתבארו דרכי החזרה, כדי לדרבן את עשיית החזרות נביא כמה ענייני חיזוק בנושא זה:

התבטאות של גדולים על חשיבות החזרה

הג"ר יצחק הוטנר זצ"ל העיר תמיד על חשיבות כח החזרה בלימוד, ופעם התבטא: **"אדם אינו נעשה גדול מלימוד, רק מחזרה**. אדם שאין לו סבלנות לחזור, לא יוכל להיות ממנו שום דבר" (מובא בספר הדרן עלך). וכן הגרש"ז אויערבך זצ"ל אמר לתלמיד: **"אתם לא תצאו אלא 'עמי הארץ' גדולים**. יש לכם ראש טוב כמו שהיה לנו, אבל הדרך לגדול בלימוד הוא רק ע"י חזרה, ואתם הרי לא חוזרים, ובלי חזרות לא גדלים גם כשיש ראש טוב. אני בעצמי חזרתי עד גיל בר מצוה שישים פעמים על מסכת בבא קמא" (שם).

דברי רבותינו במעלות החזרה

כתב בביתאור הגר"א (משלי י"ט ט"ו) **"מי שלומד הרבה ואינו חוזר תמיד ורוצה לאסוף הרבה, לא ישאר בידו כלום"**.

ועוד ידוע מה שהשיב הגר"א להגר"ח מוולאז'ין ש'כל ימיו בעמוד וחזור קאי'. וזה לשון המעשה בשלמות (מובא בכתר ראש אות נז): אמר מורי [-הגר"ח], שבא לפני הגר"א צוקל"ה והיה אז כבן י"ט שנים בתוקף חריפותו וזך שכלו - וגודל התמדתו בעת ההיא - עם רוב זכרונו, כידוע. ואמר לפניו: **"חזרתי על סדר מועד י"ד פעמים ועדיין אינן מחודדין בפי"**. השיב הגאון זלה"ה בתמיהה: **"וכי מארבעה עשר פעמים אתה רוצה שיהיו מחוורים וברורים אצלך"**? אמר מורי להגאון **"אלא מאי - ק"א פעמים"**? שחק הגאון זלה"ה גם על ק"א פעמים, ואמר **"אין לזה שיעור אלא כל ימי חיך בעמוד וחזור קאי"**.

ואיתא בגמרא (סוטה לה), מפני מה נענש דוד, מפני שקרא לדברי תורה זמירות, שנאמר **זמירות היו לי חוקיך בבית מגורי**, אמר לו הקב"ה, דברי תורה שכתוב בהן התעפי עיניך בו ואיננו [פרש"י שאם תסגור עיניך - בהסח הדעת - מהסתכל בהן מיד, ואיננו], אתה קורא אותן זמירות? ופירש המהרש"א **"כי הזמר הוא בפיו של האדם לפי שעה, אבל דברי תורה הם צריכים [לשונם] תמיד שלא ימושו מפיו כדי שלא ישתכחו ממנו"**.

ובספר הדרן עלך (עמ' סה) כתב ששמע מפי הגאון ר' חיים קנייבסקי צוקל"ל שהוא נוהג לומר שכל הסגולות לזכרון טובות, אבל העיקר הוא לחזור הרבה על הלימוד.

ודבר נפלא רואים ברש"י (ברכות ה), שבמה שאמר רב נחמן תלמיד חכם פטור מק"ש שעל המיטה, פרש"י **"שרגיל במשנתו לחזור על גרסתו תמיד"**, הרי שלא פירש רש"י שהתלמיד חכם מעיין בלימודו וכיו"ב אלא דוקא חוזר על גרסתו תמיד, ומבואר שזה חלק מהמהות של תלמיד חכם שהוא חוזר על לימודו תמיד.

החזרות הם חלק מעמל התורה

וחזרות הם חלק מ'עמל התורה', וכמו שאמרו בגמרא (סנהד' צט): רבי עקיבא אומר: זמר בכל יום, זמר בכל יום. אמר רב יצחק בר אבודימי, מאי קרא - שנאמר **"נפש עמל עמלה לו כי אכף עליו פיהו"**, הוא עמל במקום זה, ותורתו עומלת לו במקום אחר. ופרש"י (בלישנא אחרינא): זמר, כלומר שעוסק בשירים ובזמירות תדיר תדיר נעשה זמר, **כך החזרה על התורה נעשה לו סדורה בפיו**. נפש עמל עמלה לו - מפני שעמל בתורה, תורה עומלת לו, **שמחזרת עליו ומבקשת מאת קונה למסור לו טעמי תורה וסדריה**. וכל כך למה - מפני שכפף פיהו על דברי תורה.

פרק י"ב - זהירות מדאגה ומחשבות טורדות

דבר נצרך מאד לתועלת ההבנה והזכירה, הוא הריכוז בלימוד, והיינו שראשו של הלומד לא יהיה עסוק בדברים אחרים בעת הלימוד, מפני שאז גם אם הוא מבין את הדברים, אינם מתיישבים על לבו היטב. חסר באיכות ההבנה, וממילא חסר באיכות הזכירה.

ומנגד זה בהפך: ככל שהריכוז בלימוד גדול, כך מתעצם הבנת הדברים וזכירתם; שעל ידי הריכוז - הדברים חודרים למוחו ומבין אותם לעומק, וכך גם זוכרם היטב.⁸⁷

ענין הלימוד בריכוז הנ"ל, כולל זהירות מארבע דברים: א. התעסקות במחשבות אחרות בעת הלימוד. ב. שיש ללמוד דאגה מאיזה דבר. ג. שהלומד טרוד באופן כללי מאיזה ענין. ד. לימוד מתוך לחץ.

ונפרט את הדברים אחת לאחת:

א. זהירות מהתעסקות במחשבות אחרות בעת הלימוד

יש ליזהר שלא להתעסק בדברים אחרים בשעה שלומד. כמו שאמרו בגמרא (מגילה כח): 'שמעתא בעיא צילותא' ופרש"י '[הלימוד צריך] דעת צלולה ומיושבת, שאינו טרוד בכלום מחשבה'. וכתב בתפארת ישראל (אבות פ"ב אות קט): 'ג' דברים נצרכים להצלחה בלימוד... והשלישי: הסרת כל מחשבה אחרת בשעה שלומד. עוד כתב (שם פ"ב בועז א): "ואין לך דבר שמרטט ומבלה ההשגה והשכל והזכרון, כפיזור המחשבות. וְתִקְנָה לָזֶה, שִׁילֵמַד בְּקוֹל, שֶׁעִי זֶה יִתְפַּזְרוּ שְׁאֵר הַמַּחֲשָׁבוֹת".

כמה עצות מעשיות:

וילמד בריכוז מלא, שכל מהותו של הלומד יהיה מונח בתוך הסוגיא, אינו מעלה על דעתו להסתכל בצדדים באמצע הלימוד, ואף אם כן ינועו עיניו החוצה - לא יראה בעדן כי אם את דברי התורה. [אמנם לא תמיד אפשר ללמוד באופן זה משך כמה שעות, אך בעת שכן לומד - יהיה בריכוז מוחלט].

גם לא יהא עסוק עם הריכוז, כי המחשבות אודות הריכוז, גם הם מבטלות את הריכוז. העצה לזה היא, להיכנס לתוך הסוגיא בלי לחשוב על הריכוז.

ובכלל זה שהתנאים הסובבים אותו יתאימו ללימודו (מקום הלימוד, מושב, וכו'), שלא יצטרך להתעסק אודותם. גם לא יהא לו חוסר שינה, שזה מפריע לריכוז.⁸⁸

[ואין הכוונה שלא יעלה על מחשבתו שום הבזק מחשבה אחר בעת הלימוד, ותורה לא ניתנה למלאכי השרת. אלא הכוונה שלא יהא ראשו 'עסוק' בדברים אחרים בעת הלימוד].⁸⁹

הוספות ועיונים

⁸⁷ ואמר אדם חכם שכל ההבדל בין גאון למי שאינו כזה הוא הריכוז, שכלל שהוא מרוכז בלימודו כך תופש את הדברים לעומק, וגם זוכר אותם לטווח ארוך.

⁸⁸ כל העצות מעשיות הנ"ל, מקובץ כי הם חיינו ח"ב עמ' לז.

⁸⁹ מרה"י הרה"ג אליהו ציון סופר זצ"ל.

פרק ג' – לימוד למעשה

עצה גדולה

אברך ניגש לראש הישיבה שלו²¹ ושאל, עכשיו בתור אברך שאני לומד סוגיות הלכה למעשה, איך אזכור את הסוגיות וההלכות שאני לומד. נתן לו ראש הישיבה עצה חזקה מאד: לחפש נושא שרוצה לדעת אותו למעשה, משהו שמאד מעניין אותו מה ההלכה בו וכיצד נוהגים בו²², ואז לפתוח את הסוגיא, וללמוד כל הענין היטב היטב; משורשי הסוגיא, עד הפרטים הקטנים, בעיון. וזה יכנס בראשו חזק מאד. למה, כי מה שלומד כדי לנהוג על פי מה שלומד, מעניין אותו כל דבר, וזה נקלט אצלו חזק. [וגם שכך יעלו בראשו פרטים ובירורים על הנושא, וירד לפרטים קטנים²³, ויצא לו בהירות גדולה בענין, וכל זה גם מועיל לזכרון]. ועוד, שבעת שינהג על פי זה כמה פעמים נפגש בלימודו שוב ושוב ונזכר עוד פעם ועוד פעם במה שלמד, והוא כעין חזרות 'חיות' על הלימוד²⁴. גם כתב הגר"ש וולבה זצ"ל (עלי שור בהקדמה לחלק ב) שכשעושה מעשה על פי מה שלמד, **המעשה** עצמו חורט את הלימוד בראשו, כגון אם למד הלכות סוכה, אם יבנה סוכה וישתמש בידיעות שלמד, אזי יבין את הלימוד בבהירות וגם יזכור זאת חזק.

ויש לחדד עצה זו, שכאשר אכן עושה כך ולומד סעיף אחד היטב בשביל לברר את הנושא המבואר בו הלכה למעשה בדבר הנוגע אליו, כבר נכון ללמוד את הענין כולו, למשל את הסימן בשו"ע כולו. ילמד הכל היטב, בעיון, והלב פתוח לקלוט הכל. ובפרט שבאמת כל ענין קשור לחבירו, ואפשר למצוא בשאר הסימן פרטים שיכולים לשפוך אור על הנושא עצמו שאנו רוצים לברר ויעזרו להבין את הענין יותר נכון ולדעת אותו יותר בעומק ואליבא דהלכתא כראוי. ואם יש כמה סימנים בשו"ע הקשורים לנושא זה, כדאי ללמוד כולם, בדרך סימן אחד משלים את השני, פרט שחסר כאן מוצאים בסימן ההוא.²⁵

לסיכום, לחפש דבר שאני רוצה לדעת אותו הלכה למעשה, לא דוקא כשכך סדר הלימוד שלי עכשיו, אלא שיש לי ענין לדעת נושא זה, מעניין אותי מאד לדעת כיצד יש לנהוג בענין פלוני, ואגב זה אני לומד באופן רציני את כל הנושא ואת כל מה שקשור לו. זה נכנס חזק לראש.²⁶

הוספות ועיונים

²¹ הוא הגאון הגדול רבי אליהו ציון סופר זצ"ל.

²² למשל אם מותר לפתוח בקבוקים בשבת.

²³ אפשר ללמוד 'שנים אוהזין בטלית', ומה הדין בזה - יחלוקו וכו'. אבל אם מחייה את הדברים: שני אנשים הלכו בדרך, ופתאום מצאו בגד על הקרקע... ואז פתאום צצה שאלה: ומה עם השבת אבידה? אם מצאו בגד, שילכו ויבררו למי הוא שייך! ובאמת הראשונים עומדים שם על שאלה זו (עי' רא"ש שם ועוד). כאשר הלימוד חי, ישים לב לפרטים רבים.

²⁴ ומתוך שנזכר בפרט אחד גם אינו שוכח שאר פרטים (כן משמע ברש"י שבת קמז: ד"ה שחביריך, ע"ש ודוק).

²⁵ לא מדובר על הלכות מורכבות כגון בשר בחלב, ששם כל הסימנים כרוכים ותלולים זה בזה ממש, וכל שאלה מעשית תלויה בכמה סימנים שונים, ופשיטא שבשביל לדעת נושא אחד למשל אם מותר לחתוך בצל בסכין בשני על קרש חיתוך חלב, מוכרח ללמוד כמה סימנים. אלא גם באופן שאין שייכות ממשית בין הסימנים, מכל מקום פרטים בסימנים אחרים יכולים לשפוך אור על הנלמד בסימן זה, וחשוב ללמוד הכל.

²⁶ ואם תשאל, מה מיוחד בלימוד על מנת לעשות, הרי בכל לימוד רצוני לזכור אותו, האם זה שאני 'רוצה' לזכור את הלימוד אינו מספיק חשוב למוחי כדי שיזכור נושא זה? התשובה שאכן לא, כי דוקא מה שהמח 'מרגיש' שישמש אותנו בהמשך, בקרוב או ברחוק, הוא פתוח לקלוט וזה נכנס חזק ולעומק. [שזהו כלל שנראה כמה פעמים בקונטרס זה, שהמח לא עובד לפי מה שאני 'אומר' לו, אלא לפי מה שהוא קולט ע"פ ההתנהגות שלי].

פרק ז' - ידיעת התוכן ולא הלשון

כל לומד שואל את עצמו: כשאני רוצה לזכור את הלימוד, מה אני צריך להפנים לראש, האם את המילים עצמם או את תוכן הדברים?

ובאמת שרבותינו גדולי הדורות ענו על שאלה זו, ולימדונו שעדיף לזכור את תוכן הדברים, מאשר הלשון. דהיינו מה שעלינו לקחת איתנו מהלימוד זה את התוכן של הדברים, ולא את ידיעת המילים בעל פה.

ונפתח במעשה מפליא שהיה עם אדוננו הגר"א, כפי שמובא בספר עליות אליהו (הערה טז): בזמן הגר"א היו שני תלמידי חכמים מופלגים ש"למדו משניות, וחזרו - שידעו על פה כל המשניות". אחד היה הגאון רבי צבי הירש זצוק"ל מוילנא, והשני הוא הגאון רבי אליעזר זצוק"ל מוילנא. אמנם חילוק גדול היה בצורת חזרתם, הגאון רבי צבי הירש היה חוזר על כל המשניות "עד שהיה רגיל על לשונו **בעל פה** כל המשניות", ואילו הגאון רבי אליעזר "חזר רק **תוכן** כל המשניות, בלא סגנון הלשון". ופנו שניהם לשאול את פי אדוננו הגר"א זי"ע, איזה דרך ישרה שיבור לו האדם בזה. השיב להם הגאון: "לדעת תוכן עמקות המשנה, טוב יותר מלדעת הלשון בעל פה ולא העניינים על בוריים".

ולאחר זמן, היה חולה אחד שנצטווה לשאת עליו עצם של מת כסגולה לרפואה, אך דא עקא שהחולה היה כהן, ואסור הוא ליטמא למתים! פנו לגאון אחד שהורה על אתר לחולה לשאת שן אדם, שהלוא משנה מפורשת היא במסכת אהלות ששן אדם אינו מטמא. עם אותה שאלה פנו גם להגאון רבי צבי הירש (שידע כל המשניות בעל פה), ונתעלמה ממנו כרגע ההלכה. וכאשר שמע את התשובה המפורשת במשנה הצטער מאוד ואמר: כמה גדולים דברי הגר"א נשמתו עדן, שבזה הוכח שאף ש"ידע בעל פה כל המשניות" אמנם כאשר נשאל הלכה למעשה "נעלם ממנו הדין כרגע". עד כאן המעשה.⁶⁴

וכן כתב הגאון ר' ישראל סלנט זצ"ל (באור ישראל מכתב טו) 'לחזור על התוכן ולא על הלשון', וביאר שזה יותר קל בשביל לזכור, ואפילו מי שהוא שכח גדול קל לו לשנן את תוכן הדברים מאשר הלשון, וכך יהא בידי כל אדם תלמודו בידו. וסיים על זה הגרי"ס זצ"ל: "ואל יפתה בשטות יצרו כי כבידה היא", כלומר אל תאמין ליצר הרע שלך שכבד לזכור, "שבאופן הנ"ל תוכל גם תוכל לזכור תלמודך, כי להעתיק את המילים לראש זה כבד, אך לזכור את הדברים קל הוא" (כמובן כשחוזר באופן נכון, כפי שמתבאר בקונטרס זה).

הוספות ועיונים

⁶⁴ ובדידי הכותב הוה עובדא, יהודי אחד פנה ואמר שהתחזק מאד מהספר למען תזכרו חלק א', והוסיף וסיפר שהוא יודע הרבה דברים **בעל פה**, ובכללם את כל משניות מסכת ברכות, ומבקש שאבחן אותו. ובכן שאלתי אותו: מה דין קטן שהגיע לגיל חינוך, האם חייב או פטור בקריאת שמע? והוא חשב וחשב ואמר איפה זה כתוב במשניות? והחילתי ללכת איתו סביב סביב, מה דין נשים בקריאת שמע, וכו', ובסוף הבין שזה כתוב להדיא במשנה רק שלא הבחין (ברכות פ"ג מ"א): נשים ועבדים **וקטנים** פטורין מקריאת שמע. ומדובר בקטן שהגיע לחינוך, על פי הברטנורא שם. וראה למעשה בשו"ע סי' ע סעי' ב). ומדוע לא זכר את הדין, כי שינן את המשנה וזכר דוקא את הלשון, ואם היה נבחן: נשים ועבדים... היה יודע להמשיך את המילים: ...וקטנים פטורין מקריאת שמע. אך את התוכן עצמו לא זכר.

פרק י' - 'להקליט' את הדברים

שיטה עצומה שיוכל לזכור את הדברים לטווח ארוך ביותר, ויתכן אפילו לקבע את הדברים במוחו לעולם.⁸⁴

והשיטה היא, שלאחר שלמד וגם חזר, וכבר סיכם את הסוגיא והיא ברורה ומסודרת לו היטב, אזי יחזור שוב על הדברים מתחילה ועד סוף, לא בתור חזרה ולימוד, אלא לעבור על הדברים בראשו, ויראה את הדברים במחו כמו תרחיש שקרה מתחילה ועד סוף - כל הסוגיא, עם הדיון, השיטות, והפסק למעשה, עם ההוספות הנלוות. ויעשה זאת בצורה מתונה, ובריכוז מוחלט⁸⁵. וגם יהיה במחשבתו מתחילה שכך יזכור את הדברים לעולם⁸⁶ (אך לא יחשוב על כך בעת החזרה עצמה).

וכן מצינו שכתב עצה זו בספר נהורא דאורייתא (להר"ר יהושע פאליק ז"ל, מאמר שלישי פ"ז) שלאחר שלמד, יחזור 'בהבטה בספר ובשתיקה ובציור דמיוני לתפוס כל השמועה במוחו היטב'. דהיינו שיעבור על כל הסוגיא שוב בעיניו, בריכוז, במתינות, ויצייר הדברים במוחו, כסדר הדברים, מתחילה ועד סוף⁸⁷.

וזו שיטה נפלאה ועצומה, שאם יעשנה באופן מלא ומושלם, יוכל לזכור את כל מה שלומד לטווח ארוך ביותר.

והנה אף שנתבאר כאן עיקר הענין, יש עוד מה להרחיב בפרטי השיטה; ואמנם ישנו קושי להעביר את הדברים דרך מילים כתובות, לכן כאן בכתובה נעמוד בזה.

סיכום קצר לפרק הקודם (לשייך כל דבר במקומו): בשביל לזכור, צריך סדר בראש. ולכן יש לשייך כל עניין למקומו. וכן כשפותח ספר, ישים לב מיהו בעל המפרש. גם יראה את הפרט בתוך הכלל, ולא ילמד הפרט בפני עצמו.

הוספות ועיונים

⁸⁴ וגם יש בשיטה זו בכדי להוסיף בהירות בלימוד להבין אותו היטב היטב, וגם מועיל לעשות חשק ללמוד עוד ועוד. ועוד, שכשהלומד יראה שזוכר כל דבר, יהיה לו ממילא רצון ללמוד כל הזמן ולהוסיף ידיעות, שהרי זוכר כל מה שלומד ומדוע שלא יצלל כל רגע להוסיף לימוד וידיעות לעולם. והיא שיטה קלה, ולא דורשת משאבים, וגם לא השקעת זמן מרובה.

⁸⁵ והריכוז הוא תנאי הכרחי כאן, שללא זה אין הציור שלם, ואם כן לא הפנים את הדברים לרובד העמוק בראשו.

⁸⁶ נקודה זו התבארה לעיל בפרק ו', ראה שם בהרחבה.

⁸⁷ וכיו"ב כתב בספר מנחת יהודה (אות כא) 'כשתלמד איזה לימוד חדש מהרבה עניינים על דף אחד, תעיין בה היטב עד סופה, ואח"כ תסגור עיניך ותחזור במחשבתך מתחילה ועד סופה וכו', ואח"כ תתחיל לקשר ביחד כסדר שלשלת אחת שלם וכו', ותראה מופתים נפלאים מכשרון זכרוןך'.

פרק יב – זכרון צילומי

פעמים רבות אנו זוכרים איזה דבר שלמדנו, איזה נושא או הלכה, ואנו מנסים להיזכר היכן זה כתוב, היכן נושא זה מוזכר בגמרא? היכן הלכה זו מובאת בשו"ע? ואנו רוצים לראות את זה כתוב; את הידיעה כבר יש לנו בראש, אבל אנו רוצים לדקדק שוב במילים, לראות מה כתבו על זה המפרשים, וכדו'. ואנו תוהים, היכן זה כתוב!

ולזה מועיל לדעת את "צורת הדף". כאשר זוכרים את צורתו של הדף ואת ענין פלוני הכתוב בו, בנקל למצוא את הענין ההוא. שהיות ודפי הספר אינם דומים זה לזה, שדף אחד עם הרבה תוספות ודף אחד פחות, כאן השורות רחבות וכאן קצרות, וכו' וכו', יש סימן והיכר לכל דף, ועל ידי שזוכרים את צורת הדף, קל למצוא את הענין.

והשאלה היא איך מגיעים ל"זכרון צילומי"?⁹⁷

והתשובה: לאחר שלמד סוגיא, ישים לב לצורת הדף - למבנה הדף, ויעבור עליו בעיניו ויקלוט אותו, 'יצלם אותו' בראשו. ותוך כדי זה ישים לב גם לאחד העניינים הכתובים בדף, וכן יקלוט את צורת הדף.

ועוד ינהג, שכשחוזר על הגמרא, לא יתחיל 'אמרו בגמרא...' אלא "כתוב בגמרא עירובין דף לג עמוד א'". (שנותן שימת לב למיקום. ובלי שימת לב איך יזכור?⁹⁸).

רצוי גם לחפש קשר בין הנושא הנלמד לסימן, לדוגמא: חולין דף ס"ו – ס'נפיר וקשקשת. פסחים דף ע"ו – ע'לאה ו'תתאה. ובשו"ע, סימן נ"ח – נ'ץ ח'מה. סימן צ"ד – לאיזה צ'ד מתפללים. ואם כי הרבה פעמים אפשר למצוא סימן קולע, אך לפעמים שרק הלומד מבין את הסימן (למשל חולין דף קט"ו הוא ר"ת כ'ל ת'ועבה בכמה שגיאות. או"ח סימן שט"ז – ש'לא ת'צוד ז'בובים. דוגמאות נוספות של ר"ת וסימנים ראה לעיל הע' 96).⁹⁹

פעולה זאת של 'סריקת' הדף בראשו עם זכירת איזה דבר מהנאמר בו וקליטת שם הדף, יעשה לאחר שלמד את הדברים והבינם היטב, והם ברורים לו. ואם יחזור על פעולה זו כמה פעמים במתינות, הדברים יחקקו בראשו בס"ד.¹⁰⁰ ועוד יותר מועיל, כשיזכור גם את מספר

הוספות ועיונים

⁹⁷ הנה יש סוג של "זכרון צילומי", שכשהוא לומד המח שלו ממילא מצלם את כל מה שהוא לומד, וקולט את כל הצורה של הדף עם כל מה שכתוב בו, ויכול אחר זמן 'לקרוא' מתוך הזכרון מילה אחר מילה מכל מה שלמד. אבל איננו מדברים מכזה סוג זכרון. זה סוג זכרון שאינו מצוי רק אולי ביחיד סגולה, אלא כאן שמוזכר "זכרון צילומי" הכונה ברמה רגילה של זכרון, והיינו שמצלם את 'צורת הדף' בראשו, זוכר את המיקום של הדברים בעמוד, וכן את מספר הדף. והשאלה איך מגיעים לזכרון כזה.

⁹⁸ לדוגמא: רואים בחור הלומד גמרא ופותח את המהרש"א. ואז הוא מנסה להיזכר, באיזה דף אנו נמצאים? ואז פותח שוב את הגמרא, רואה שנמצאים בדף כ"ב עמוד א', וכך יודע היכן המהרש"א נמצא. והנה, נראה באותו לומד, שלאחר כשבוע, כשרוצה לזכור היכן כתוב מאמר פלוני בגמרא שעמל עליו רק לפני כשבוע, אינו זוכר באיזה דף נמצאת המימרא. והוא מקונן על זכרוננו 'אין לי זכרון'. ובאמת מהי פליאתו? הלא אם בשעת הלימוד לא נתן ליבו למספר הדף (ורק נזכר לעצלו בו מכופיא כשרוצה לפתוח את המהרש"א), איך מצפה לזכור זאת לאחר שבוע?! - בלי שימת לב, לא יתכן לזכור. (מראש הישיבה הגה"ג ר' יהודה עדס שליט"א).

⁹⁹ וכאן צריך זהירות. לא כל דבר לעשות סימן. ולא כל מיקום צריך לזכור. לא צריך לזכור את הסעיף קטן במשנ"ב. ואפילו לא את שם הסעיף בשולחן ערוך. [אם לא במקום שיש לו ענין מיוחד לזכור את דיבור המתחיל בתוספות, או את שם הס"ק בשער הציון במשנה ברורה]. ויתבאר בזה בהרחבה להלן בפרק כז בנושא עשיית סימנים, ולאפוקי מאותם המשננים ללא הרף את כל שמות הסעיפים קטנים, או 'רק' את שמות הסעיפים. והרי זה בכלל ביטול תורה (לפחות באיכות), וגם הופך את הלימוד לשטחי. וכבר נרמז בדברי דוד המלך ע"ה (תהי ק"ט): "סעפים שנאתי".

¹⁰⁰ ומסיבה זו של קליטת צורת הדף, רצוי במידת האפשר שלא להחליף ספר, אלא להשתמש באותו ספר בלימוד העיקרי שלומד (לאפוקי עיון בעלמא בבית מדרש), כדי לזכור את צורת הדף בה למד. וכ"כ בספר מדרש תלפיות (ענף זכירה) בשם ספר האפודי, שלא יענין פעם בספר מדפוס זה ופעם מדפוס אחר, כי בזה יתבלבל כח דמיונו, וכ"כ

פרק יד – צורת החזרה

מדוע לא חוזרים?

כבר נודע בשערים תועלת החזרה על הלימוד, ושהו הדבר העיקרי שיעמוד לנו לזכור את הלימוד. כך רואים במציאות, כך כתבו גדולי הדורות, וכך כבר מבואר בגמרא במקומות רבים. ובאמת אנו בעצמנו יודעים זאת היטב. וכאן באה השאלה, מדוע אם כן אנו לא חוזרים על כל מה שלמדנו? הרי ודאי שאנו מעוניינים לזכור ולדעת הכל? [וגם מי שכן משתדל לחזור, בדרך לא עולה בידו לחזור על כל מה שלמד, וגם לא כמה פעמים שהיה רוצה לחזור. ומדוע?]

התשובה

אחת הסיבות העיקריות היא, מפני שצורת החזרה שלנו נעשית באופן שכבד לנו לעשותו, וממילא מזניחים את החזרות. ומה גורם לקושי המדובר? היות ואנו רגילים לחזור מתוך הספר בעצמו, בין אם זה גמרא, או שולחן ערוך או שאר ספרים, שהחזרה היא מתוך קריאה חוזרת של הדברים מתוך הספר. ובודאי שיש בזה כמה מעלות, כגון שכך רואים את כל הפרטים הקטנים שהספקנו לשכוח, שמים לב אפילו לחידושים שלא שמנו לב בלימוד קודם, וגם קולטים את צורת הדף (שמועיל בעיקר לזכור את מיקומי הדברים, כדלעיל בפרק יב). אבל מאידך, בחזרה בצורה זו יש כמה חסרונות:

ראשית לכל, עצם החזרה על הכל מחדש, מבפנים הספר, ושוב לסכם בראש את תמצית הדברים, זה מייגע ודורש מאמץ מיוחד. ולא תמיד פנויה הנפש שלנו לעשות חזרות כאלו עוד פעם ועוד פעם.

וגם חזרה כזו לוקחת זמן רב, ובפרט לחזור כך על כל הלימודים שלמדנו, זה יכול לקחת כמה שעות במשך כל יום ויום. ואנחנו הרי רוצים ללמוד כל הזמן דברים חדשים, ולא להשקיע עמל וזמן רב בחזרות. וכבר בגמרא (יומא כט.) אמרו שיותר קל וחביב ללמוד דברים חדשים ולא להתעסק הרבה עם הישנות.

ולבד מהנ"ל, גם חזרה על הדברים כמות שהם לפעמים אין בה את מלא הריכוז, ואז חסר בגישמאק והנהגה של הלימוד, וממילא חזרה כזו לא מחדירה את הדברים עמוק לזכרון, ולכן לפעמים אנו מגלים שאפילו לאחר שחזרנו – לא זוכרים טוב¹²³.

חיסרון נוסף בחזרה מתוך הכתב הוא, שלא מאמצים כל כך את כח הזיכרון, כי רואים את הכל כתוב לפנינו, ואילו כבר כתבו בספרים¹²⁴ שיש לחזור באופן שמאמצים את הזכרון, שאז כח הזכרון מתחזק וזוכרים מה שלומדים¹²⁵.

הפיתרון

ומה אם כן הפיתרון לכל זה?

הוספות ועיונים

¹²³ ראה ביעב"ץ (מגדל עוז עה): שכתב שאפי' יחזור על דבר אחד מאה פעמים שלא בצורה נכונה, לא יועיל לו לזכור.

¹²⁴ ראה לעיל תחילת פרק ה' ובהערה 43 מדברי היעב"ץ התפארת ישראל ועוד.

¹²⁵ והטעם לזה, שהזכרון דומה לשירי שמתחזק עם המאמץ להשתמש בו (בדומה להרמת משקולות כבדים שמחזקים את שירי היד דוקא בגלל שהם דברים מאמצים), וכשמנסים לזכור זה מחדד את הזכרון ומחזקו.

פרק יט – דברים הקשים לשכחה

לימוד בעצלות, התעסקות בדבר בעת הלימוד

כתב בתפארת ישראל (אבות בועז פ"א): לא תלמד דרך עראי, ולא בעצלות הגוף דהיינו דרך שכיבה, או יושב פרקדן, או לטמון ידו בצלחת בחורף²¹⁰, דכל אלו מיישנים (מרדמים) המחשבות שלא יוכל להבין הדבר יפה. כל שכן שלא יאכל ולא יתעסק במלאכה בעת שלומד.

מי שאינו יגע בתורה

כתב הגר"א (משלי יג יא) על הפסוק "הון מהבל ימעט": פירוש, אפילו מי שהוא קיבץ הון (של תורה), רק שהוא מהבל (-לימוד מהיר) ולא מיגיע כפיו, ימעט, כי כמו שבא לו בקל – כך ילך ממנו בקל. "יִקְוֶבֶץ עַל יַד יִרְבֶּה", פירוש, אבל מי שקובץ מעט מעט ביגיע כפו – ירבה, כמו שאמרו חז"ל (קה"ר ב ט) אף חכמתי עמדה לי – תורה שלמדתי באף עמדה לי. לכן מי שיגע וטרח הרבה על לימודו, אף שהוא מעט, מחמת שאי אפשר לו ללמוד הרבה, אעפ"כ ירבה ידיעתו, כי כל מה שלמד יהיה בידו ולא ישכח כלל, ותמיד יתווסף לו עוד.

ופשוט שאין צריך לחפש שהלימוד יהיה בקושי, אדרבה ילמד במקום נעים וממוזג בלי הפרעות, ללא רעשים מפריעים, וכדומה. רק שיטרח ויעמול בכל מה שיכול להגיע לשלמות איכות ההבנה והידיעה, כגון כשמגיע עניין שצריך לעמול עליו להבינו, לא יניחו, אלא יטרח ויעמול עד שיקבל הבנה וידיעה ברורה. וכן לא יתעצל מלשון לימודו ולחזור ולסכם, וכל כיוצ"ב²¹¹.

רדיפה אחר תענוג

איתא בגמרא (עירובין נד), אם אדם משים עצמו כחיה [שאינו מקפיד על תענוגים (רש"י)] תלמודו מתקיים בידו, ואם לאו – אין תלמודו מתקיים בידו.²¹²

הוספות ועיונים

²¹⁰ צלחת עם מים חמים. אבל יזהר מן הקור, שיכול להזיק לזכרון (יעב"ץ - מגדל עוז חלקו צורי אות טט).

²¹¹ ראה לשון החזו"א (קוב"א ח"א ב): 'הסיבה העיקרית (מהמפריעים להצלחת הלימוד), שצריך לעשות את העיקר לעיקר - והוא העיון בבירור הכללים והפרטים בכל סוגיא, שיהיה המשא ומתן שגור ושנון, לזכור את ה'לכאורה' ואת המסקנא, את ההלכות הוודאיות ואת אלה שנותנים מקום לדיון. ועיקר זה דורש עמל ומלחמה פנימית נגד העצלות, בשיון כמה פעמים אף בלי חידוש, לחזור על אתר כמה פעמים, ולדקדק בדברים שאין השכל נהנה מהם בתחילתם ואדרבה מכבידים עליו, אבל העמל הזה הוא עמל התורה, אשר כל סגולת התורה נאמרו על עמלה. ואמנם אחרי העמל נפתח שער אורה חדש אשר השכל מתענג ללא קץ'.

²¹² וראה ברמב"ם (הל' ת"ת פ"ג הל' ט) שכתב: דברי תורה אינם נמצאים אלא במי שמסיר התאוות ותענוגי הזמן מלבו. וידועים דברי החזו"א (קוב"א ח"א א' כ) 'ליזהר מאד מאכילת תענוג, וזהו אבי אבות הטומאה בטומאת הנפש, ודבר זה הוא מן השפלים ומעכבים את הלימוד' (וכבר נתבאר לעיל שסוד זכירת התורה הוא קדושה). ויש להאיר, שאין הכונה שלא יהנה מהמאכל, דהלא המציאות שיש הנאה באכילה, אלא לא יהא רדוף אחר המאכל, ולא יהא שקוע בתאוות האכילה. ובס' אול"צ (חכמה ומוסר ח"ב עמ' שפד) כתב: 'בן תורה ישתדל בשעה שאוכל שלא יתן ליבו אל טעם המאכל, אלא יהרהר על קושיא ותירון בדברי תורה, או יחשוב בעניני יראה, וכך לא ישקע בתאוות האכילה'. גם לא יעשה עסק מהמאכל; וכבר אמר חכם אחד שליט"א: "אתה שואל בבית 'מה אוכלים היום?', מה זה עניין מה שקורה במטבח?" נכנסים לאכול בעת האכילה, מודים על הטירח ושהאוכל מצוין, מברכים ומודים לה'.

פרק כב – החשיבות לזכור את הלימוד

בפרק זה נכתב על נושא שיתכן והוא מיותר להרבה לומדים. ולא היינו מתעוררים לכתוב בענין זה כי הדברים פשוטים, אם לא שתלמיד חכם גדול עורר אותנו לכתוב בנושא זה, שמתוך ידיעתו ונסיגתו עם הלומדים, הרבה שוגים בדבר.

והענין הוא שברוך ה' אפשר דרא ויש הרבה לומדים ומתמידים בתורה, אך ההרגשה שלהם בפנים: 'מה כבר יצא ממני. אני לומד כי יש מצוה ללמוד' [או גרוע מזה: 'כי זה מה שעושים כולם']. אבל אינו מאמין בעצמו שיהיה לו איזו תועלת אישית מהלימוד, לא חושב שברבות הימים יראה הרבה ברכה בלימודו. ובמילים אחרות: 'בשביל מה עלי לזכור את הלימוד'.

ובאמת הרבה מהלומדים לא צריכים דרבון בענין זה, הם לומדים וגם עמלים לזכור [ע"י חזרות וכו'] כי כך רצון התורה, דהיינו כדי להיות תלמיד חכם, כדי לקיים מצוות ושיננתם לבניך - שיהיו דברי תורה מחודדים בפיך (גמ' קידושין ל.), כדי לגדול ולצמוח. להיות בקי בש"ס, בשולחן ערוך, במפרשים ובפוסקים. להיות בקי בתורה. להיות בבחינת 'סיני'. שהגמרא בכמה מקומות (ראה ברכות סד. הוריות יד.) מבכרת את מי שהוא 'סיני' - בקי בתורה, ממי שהוא 'עוקר הרים'. והלא אחד ממצוות לימוד התורה זה שגם נדע את הלימוד, ולא רק שנלמד. ועל זה אנו מבקשים ומתחננים בכל יום 'ותן בלבנו בינה להבין... לשמור ולעשות ולקיים' - לזכור את התורה ולקיימה. ולעיל ('למען תזכרו' פרק א') נתבאר בהרחבה המצוה להיות תלמיד חכם ולדעת את התורה.

אך יש מהלומדים שהדברים הנ"ל קצת מעורפלים אצלם, ולא 'חיים' את הידיעה הזו של חשיבות זכירת התורה. ויש להם מחשבה: 'כן אזכור, לא אזכור, מה כבר יצא ממני?...' ח"ו. והדברים דלהלן כתובים נגד מחשבות אלו. ובודאי שיש להוסיף יותר ממה שיכתב להלן, אבל לפחות נבחר את הדברים במקצת.

האם אין כאן 'לא לשמה'?

תחילה נקדים, שאולי הדברים דלהלן ייראו קצת כאילו מדרבנים ללימוד שלא לשמה. אכן בהמשך הדברים נראה שלא כן הוא אלא אין בזה חיסרון כלל של לימוד שלא לשמה, ואדרבה זהו דוקא לימוד על פי דרכה של תורה, וכפי שיובא להלן מדברי המפרשים בזה.

ובכן, על הלומד לדעת, שחוק ממה שיש מצות ידיעת התורה ולהיות תלמיד חכם (וכנ"ל), גם יש לו תועלת אישית עצומה כשיזכור את הלימוד. יש הבדל גדול, וגדול מאד, בין מי שלומד ולא משקיע בזכירת הדברים, לבין מי שלומד - וגם זוכר מה שלמד. זה הבדל באישיות, הבדל בהנאת הלימוד (חיבור ללימוד), הבדל בהנהגה. גם התפוקה שלו, הן לתועלתו והן לתועלת סביבתו, היא הרבה הרבה יותר גדולה.

ולזה נביא להלן כמה וכמה דוגמאות.